

ІВАН ФРАНКО

ЗАХАР БЕРКУТ

БРУСТУРИ

УДК 821.161.2
Ф 83

Обкладинка Дарії Луцишиної

Франко І.

Захар Беркут [роман] / Іван Франко. — Брустури : ТОВ «Дискурс» : вид-во «Брустури», 2026. — 216 с.

ISBN 978-617-8561-07-9

Історичний роман Івана Франка «Захар Беркут» — це епічна оповідь про життя карпатської громади XIII століття, її звичаї, моральні цінності та боротьбу за свободу. На тлі монгольської навали автор розгортає драму протистояння між силою колективу і владою особистої амбіції, між громадською злагодою та зрадою.

У центрі твору — мудрий старійшина Захар Беркут і його син Максим, які уособлюють ідеали народної єдності, справедливості та відповідальності за спільне благо. Повість поєднує історичні мотиви з художнім вимислом, створюючи яскраві образи, напружені конфлікти й динамічний сюжет.

Наше видання здійснене за публікацією твору 1902 року й максимально зберігає орфографію авторського тексту. Пунктуацію і правопис окремих слів подано у відповідності до норм сучасного правопису.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не слід відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

© Видавництво «Брустури» (ТОВ «Дискурс»), видання, 2026

ПЕРЕДМОВА

Повість історична, се не історія. Історики ходять передовсім о висліджене правди, о сконстатоване фактів, на томість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освічене, характеристика, мотивоване і груповане фактів у історика і в повістяря зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлене давнього громадського життя нашої Руси єсть безперечно таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерших часів, нехай судить критика. В деталях

я позволяв собі доповнювати скупи́й історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народніх (про вито́плене монгольської ватаги і инше). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можливості вірно.

Львів, дня 1 грудня 1882

Ів. Франко

Випускаючи в світ «Захара Беркута» другим виданєм двадцять літ по виході першого видання, я обмежаюсь на виправленю́ языка відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом сих двадцятих літ.

Криворівня, 1 серпня 1902

Ів. Франко

ЗАХАР БЕРКУТ

Образ громадського життя
карпатської Русі в XIII віці

I

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий, і Опір однаково миють її рінисті, зелені узберіжя, луги її однаково покриваються весною травами та цвітами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плавлє та колесує орел-беркут, як і перед давніми віками. Але все инше як же змінилося! І ліси, і села, і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, — тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаячи по собі лисі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а з-між них де-де несміло виростає нужденна смєречина або ще нужденнійший яловець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині або рику дикого тура чи оленя в гущавинах, — тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі* й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір — столітні ялиці та смєреки, і або спу-

* Те саме, що пиляр – той, що пиляє що-небудь пилкою (прим. ред., якщо не вказано інше).

скаючи їх, потятих на великі ботюки**, долі потоками до нових парових тартаків***, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилися люди. Зверха глянувши, то немовби змоглася між ними «культура», але на ділі виходить, що змоглося тільки їх число. Сел і присілків більше, хат по селах більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись було! Хоч менше народу, та зате що за народ, що за жите кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелеменя! Лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зломала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше жите предків. І коли часом стара бабуса, сидючи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута, — діти слухають тривожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчиться дивовижна повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: «Ах, яка ж то красна байка!».

— Так, так, — говорить бабуса, похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуться ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

** Стовбур дерева, що його мають розпилити на дошки.

*** Лісопильний завод, лісопильня.

— Говорять старі люде, що ще колись вернуться, але, мабуть, аж перед кінцем світа.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видається повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хочять нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чуте, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів.

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелемєня; недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату, і оце першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого звіра — то не забавка, то боротьба тяжка, не раз кровава, не раз на жите і смерть. Тури, медведі, дики — се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасться повалити такого звіра; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближеню, не легко дати йому раду. Тож остатньою і рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника зблизь-

ка, власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в остатній хвилі схватись у безпечну криївку і добути меча або важкого топора для своєї оборони.

Не диво, отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живности, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І, певно, ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се, певно, була немала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волосем, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небогато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз із першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі,

що виховане її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невігоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охотніше бралась вона за діло, тим краще проявлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути жінчиною: ніжною, доброю, з живим чутем і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову — той довіку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Богато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатри ловців, курилися раз у раз величезні огнища, де висіли на гаках кінти, оберталися рожни, де варилося і пеклось м'ясиво вбитої дичини для гостей. Нинішній остатній день ловів мав бути посвячений найголовнішому та zarazом і найбільше небезпечному ділу — ловам на медведів.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне

леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася медведяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалось смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ломала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все-таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полекша для околиці. То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів, і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців* з луками й ратищами для помочи зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче леговище і очистити його доразу від поганого звіра.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і три-вожне дожиждане. Боярські слуги від півночі звивалися, при-готовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблучником подорожні боклагги. Тухольські пасемці й собі готовились, острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постолы** і складаючи в невеличкі дорожні бисаги*** печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло понадобитися в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважнішого і найтяжчого діла, почув себе вповні

* Парубків.

** М'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри (тут: зубра) без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками.

*** Дві з'єднані одним полотнищем торби, які перекидають через плече або через спину коня.

самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами-тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свободний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свободно, несилювано, сміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвили зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свободна в поведженню, далеко похіпнійша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість і, хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що нерадо бачили «смерда» в своїм товаристві, та й то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смerek; на густім чепіргатім* листю папороти висіли краплі

* Зубчатий.

роси; повзучі зелені пояски вилися попід ноги, плуталися поміж корінем величезних вивертів, спліталися в непрохідні клебуки** з корчами гнучкої, колючої ожини та зі сплетами дикого пнучого хмелю. З пропадистих, чорних, мов горла безодні, дебрів піднімалася сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітре в лісі напоєне було тою парою й запахом живиці; воно захоплювало дух, немовбито ширших грудей треба було, щоб дихати ним свобідно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли озираючись і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним житєм. Пестропера сойка хрипіла у вершках смерек, зелена жовна, причепившись до пня, тут же над головами прохожих довбала своїм залізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і вите вовків. Медведі в ту пору, наївшись, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебри, холодячися в студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледво можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирався позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жінщина йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперлася. Вона ж перший раз була

** Гущавина.

на таких великих ловах і мала би для Бог зна яких трудно-
стей занехати найкрасшу їх частину! Ніякі Максимові дока-
зи про труднощі дороги, про небезпеки на становищі, про
силу й лютість звіра не могли переконати її. «Тим ліпше! Тим
ліпше!» — говорила вона з таким смілим поглядом, з таким
солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічо-
го більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі
лишитися в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З поди-
вом глядів тепер Максим, як ота незвичайна жінчина поро-
вень з найсильнішими мужами поборювала всякі труднощі
утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і вели-
чезні трами*, яким певним кроком ішла понад урвища, горі
стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і притім
так безпечно, так невтомимо, що Максимови здавалося, що
вона хіба на яких чудових крилах уноситься. Він глядів на се
й не міг наглядітися.

«Дивна дівчина! — думалось йому раз по разу. — Такої
я ще й не видав ніколи!»

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище — то
був високий, тільки від південного боку з трудом доступний
горб, покритий грубезними буками й смереками, завалений
вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід
замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою
вирубані з тіла велитня Зелеменя і відсунені від нього на
кільканадцять сажнів; сподом попід ті стіни вузькою щіли-
ною шумів і пінився студений гірський потік. Таке положене
улекшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки
обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим

* Колода, балка.